

Reformaation juhlavuoden vietto Suomessa vuonna 1967

Uskonpuhdistuksen juhlavuotta viettävä Suomen luterilainen kirkko on tuskin koskaan tähänastisen historiansa aikana ollut niin levoton, itseensä tyytymätön ja uudistushaluinen kuin nyt.¹

- Erkki Kaikkonen, Itä-Suomen seminaarin historian ja uskonnon lehtori

Uskonpuhdistuksen sanoma tuli monin tavoin esille tiedotusvälineitten avulla, joskin juhlien kokonaisvaikutelma jäi jonkin verran latteaksi.²

- Martti Parvio, käytännöllisen teologian professori Helsingin yliopistossa

KUOHUNTA KASVAA 1960-LUVUN LOPPUA KOHTI

Vuonna 1967 vietettiin uskonpuhdistuksen alkamisen 450-vuotismerkkivuotta. Tarkastelen tässä artikkelissa, millainen maailma ja Suomi olivat tuolloin, sekä sitä, miten merkkivuotta vietettiin kirkon piirissä. Käytän artikkelissa sekä uskonpuhdistusta että reformaatio-termiä. Vuonna 1967 uskonpuhdistus-sana oli vielä ylivoimaisesti yleisempi.

Tarkasteltaessa läntisen pallonpuoliskon lähihistoriaa vuosi 1967 näyttää eräänlaisena vedenjakajana, kuten the Rolling Stones -yhtyeen kitaristi

Keith Richards on todennut muistelmissaan. Hänen mukaansa ilmassa oli jännitystä ja tunne, että tulos oli ongelmia.³ Tuolloin hänen yhtyeensä levytti muun muassa kappaleen ”We Love You”. The Beatles puolestaan lauloi kesällä 1967 suorassa satelliittilähetyksessä ”All You Need Is Love”. San Franciscossa hipit viettivät ”rakkauden kesää”. Särön kaikkeen rakkauteen toivat käynnissä ollut Vietnamin sota sekä Israelin ja sen arabinaapureiden välillä käyty kuuden päivän sota. Seuraava vuosi oli jo synkempi. Länsi-Euroopan kaupungeissa mellakoitiin, neuvostopanssarit ajoivat Prahan kaduille ja Yhdysvalloissa tehtiin poliittisia salamurhia. Rolling Stonesin tunnettuja kappaleita olivat ”Sympathy for the Devil” ja ”Street Fighting Man”, Beatlesilla puolestaan ”Revolution”.

Englantilainen kirkkohistorioitsija Hugh McLeod pitää vuotta 1967 käännekohtana myös länsimaailman uskonnollisessa elämässä. Hän myöntää, että käänteeseen aikataulu vaihtelee maittain, mutta jos hänen pitäisi valita yksi vuosi, joka mer-

1 Kaikkonen 1967, 9.

2 Parvio 1968, 36.

3 Richards 2011, 218.

kitsi radikaalin muutoksen alkamista, hän valitsi nimenomaan vuoden 1967. Se oli hänen mukaansa rajapaalu 1960-luvun alun ja puolivälin myrskyenteiden ja vuosikymmenen lopulla puhjenneen varsinaisen myrskyn välillä.⁴

Vatikaanin toinen konsiili oli vedenjakaja katolisessa kirkossa. Vuosina 1962–1965 kokoontunut konsiili toi monenlaisia uudistuksia katoliseen kirkkoon ja vähensi vanhan kaartin valtaa katolisen kirkon kuuriassa eli hallinnossa. Samalla se pani liikkeelle monenlaisia yhä radikaalimpiin muutoksiin tähtääviä voimia, sillä konsiilin saavutukset eivät riittäneet kaikille.⁵ Villeimmissä uudistusvaatimuksissa paavia vaadittiin luopumaan kaikesta kuninkaallisesta loistosta ja muuttamaan vaatimattomiin oloihin Roomassa, jotta hänestä tulisi todella Rooman piispa. Hänen tulisi myös luopua omasta valtiosta diplomaatteineen.⁶ Genevessä taas pidettiin vuonna 1966 ekumeeninen sosiaalieittinen Kirkko ja yhteiskunta -konferenssi, jossa puhuttiin paljon vallankumouksesta ja myös vallankumouksen teologiasta.⁷

Suomessakin keskustelu yhteiskunnallisista ja poliittisista aiheista kuumeni vuosikymmenen kuluessa. Monet tekijät vaikuttivat tähän. Ihmiset tulivat kehittyvän tiedonvälityksen myötä yhä tietoisemmiksi maailmanlaajuisista yhteiskunnallisista ja poliittisista tapahtumista. Kulttuuriradikalismiksi kutsuttu liikehdintä kasvoi vuosikymmenen kuluessa varsinkin nuorempien polvien keskuudessa. Siinä korostuivat ”voimakas intellektualismi, vapaat moraalikäsitteet ja hyökkäys perinteisiä arvoja ylläpitäviä instituutioita – mm. kirkkoa – kohtaan”.⁸ Kehityksensä tilanne, rotusorto ja Vietnamin sodan vastustaminen olivat kasvavan huomion kohteena.

Arkipiispa Martti Simojoen elämäkerran kirjoittanut professori Juha Seppo on todennut, että kirkon johdonkin havaitsemassa maailman nuorten kristittyjen levottomuudessa oli kyseessä ”yhteiskunnallisesti radikaalissa ilmapiirissä varttuneiden nuorten kristittyjen syvenevä tietoisuus kansainvälisen elintasokuilun epäoikeudenmukaisuudesta ja halu asettua sorrettujen rinnalle sortajia vastaan.”⁹ Tähän liittyi myös pettymys siihen, että kirkot olivat hitaita muuttamaan rakenteitaan ajan vaatimusten mukaisesti.

SUOMEN EVANKELIS-LUTERILAINEN KIRKKO 1967

Ylioppilaitten keskuudessa noussut kirkon- ja uskonnonvastainen liikehdintä ilmeni varsinkin ylioppilas- ja teinilehtien kirjoituksissa 1960-luvun puolivälin jälkeen. *Oulun ylioppilaslehti* aloitti vuonna 1966 kirkkokeskustelun, jonka tarkoitus oli ”paljastaa koko valtiokirkkolaitoksen valheellisuus ja epädemokraattisuus”. Hyökkäykset kohdistuivat erityisesti koulun uskonnonopetusta, kirkollisverotusta sekä kirkon ja valtion suhteita vastaan. *Helsingin ylioppilaslehti* taas julkaisi oman kirkkonumeronsa, jossa kirkon edustajat saivat tilaisuuden vastata syytöksiin. Keskustelu tunnustuksellisesta uskonnonopetuksesta oli erityisen vilkasta keväällä 1967.¹⁰

Kirkkohistorian professori Mikko Juvan mielestä kysymys kirkosta oli tullut sekä yhteiskunnassa että kirkon omassa piirissä ongelmaksi. Hänen havaintojensa mukaan ei kulunut viikkoakaan, ettei kirkkoa moitittu siitä, että se ei ota selvää kantaa johonkin ajankohtaiseen kysymykseen. Puhuminen ja vaikeneminen näyttivät aiheuttavan yhtä lailla kirkolle vaikeuksia. Kantaa piti ottaa ”joko esiaviollisia suhteita tai eroottista realismia tai nudistifilmejä tai Vietnamin sotaa tai ydinräjäytyksiä vastaan tai pasifismin tai sananvapauden tai suvaitsevaisuuden tai jumalanpilkan rankaisemisen puolesta.” Toisaalta kirkon toivottiin olevan ”hyvin järjestetyn armeijan tai poliittisen puolueen kaltainen”, jonka jokainen jäsen seuraisi tiiviisti ”kaikkialla velvoittavaa linjaa”.¹¹

Toinen erityisesti pinnalla ollut aihe oli keskustelu jumalanpilkkaa koskevasta lainsäädännöstä, joka oli ajankohtaistunut Hannu Salaman *Juhanustanssit*-teoksen aiheuttaman konfliktin myötä. Helsingin hovioikeus oli tuominnut syyskuussa 1966 Salaman vankeuteen Jumalan pilkkaamisesta, mutta tuomiosta oli valitettu. Vuonna 1967 oli meneillään prosessi, jossa pyrittiin muuttamaan lakia niin, ettei enää puhuttaisi jumalanpilkkasta vaan uskonrauhan häiritsemisestä. Lakimuutosta ei kuitenkaan saatu tällöin aikaan, vaan se siirrettiin vaalien yli.¹²

Syksyllä 1967 Yleisradion johtokunta esitti, että radioitavat ja televisioitavat hartauspuheet ja saar-

nat alistettaisiin ennakkotarkastukseen, joka koskisi nimenomaan puheiden sisältöä. Suomen kirkot vastustivat hanketta jyrkästi ja onnistuivatkin torjumaan suunnitelman. Sen sijaan perustettiin radion ja kirkkojen yhteinen toimikunta neuvottelemaan mahdollisista kiistakysymyksistä.¹³

Merkittävä tunnustus kirkolle oli presidentti Urho Kekkosen osallistuminen Vaasan kirkkopäiville tammikuussa 1967. Päivien teemana oli ”Tulevaisuus on avoin” ja Kekkonen puhui aiheesta ”Suomen tie jännittyneessä maailmassa”. Hän kosketteli siinä Suomen Saksan-politiikkaa, muun muassa ulkopoliittisesti arkaa DDR:n tunnustamista. Puheessa ei sinänsä ollut mitään kirkkollisia kiinnostavia, mutta Kekkonen kirkkosuhteita tutkinut Ville Jalovaara arvelee, että Kekkonen päätökseen puhua DDR:n tunnustamisesta nimenomaan kirkkollisessa tilaisuudessa vaikutti se, että reformaatio oli saanut alkunsa DDR:n alueella sijaitsevasta Wittenbergistä.¹⁴

Loppukesästä 1967 otsikoihin nousi muutama vuoden tauon jälkeen niin sanottu Oulun profetia -liike tai heinoslaisuus, jona se myös tunnettiin. Nimi juontui vuonna 1960 ”profetioineen” julkisuuteen tulleesta ja laajaa huomiota saaneesta oululaisesta kanslistista Laila Heinosesta. Tämä oli ennustanut Suomen joutuvan Neuvostoliiton miehittämäksi, ellei maasta löytyisi tiettyä määrää esirukoilijoita, jotka estäisivät onnetoman tapahtuman. Heinosen julistus herätti erityistä kiinnostusta vuoden 1961 noottikriisin hermostuttamassa ilmapirissä.

Vuonna 1967 heinoslaisuuden teki ajankohtaiseksi liikettä koskevan riitajutun käsittely Oulun raastuvanoikeudessa. *Suomen Kuvalehti* oli oikeudessa seuraamassa asian käsittelyä ja julkaisi myös Laila Heinosen äidin haastattelun. *Seura*-lehti puolestaan oli haastatellut erästä liikkeen jäsentä, joka oli kertonut lehdelle, mitä kokouksissa tapahtui. *Ilta-Sanomat* taas teki jutun miehestä, joka oli menettänyt alaikäiset lapsensa liikkeelle.¹⁵

On myös muistettava, että vapaamielistä teologiaa vastustava ja ekumeniaan hyvin kriittisesti suhtautuva Suomen Evankelisluterilainen Kansanlähetyksen perustettiin juuri 1967.

USKONPUHDISTUKSEN 450-VUOTISJUHLATOIMIKUNTA ASETETAAN

Edellinen reformaation eli uskonpuhdistuksen juhluvuosi 1917 oli maailmanhistoriallisen kaaoksen aikaa, vaikka Suomi saikin olla pitkään melko rauhassa ensimmäisen maailmansodan myrskyiltä. Myrsky saapui Suomeen toden teolla vasta sisällissodan sytyttyä tammikuussa 1918. Juhluvuoden päätapahtuma järjestettiin silloin 31. lokakuuta 1917, vain viikko ennen Venäjän lokakuun vallankumouksen alkua. Suomen itsenäistymiseen ei kulunut siitä monta viikkoa. Kauko Pirisen mukaan uskonpuhdistusjuhla valoi levottomasta syksystä huolimatta ”luottamusta kirkon tulevaisuudesta huolestuneeseen kirkkokansaan ja vahvasti kirkkotietoisuutta”.¹⁶

Vuoteen 1967 tultaessa voi panna merkille, että edellisen 12 vuoden aikana Suomessa oli ollut kaksi suurta kirkollista tapahtumaa: vuonna 1955 oli juhlittu kristinuskon Suomeen tulon 800-vuotisjuhlaa, ja vuonna 1963 Helsingissä oli pidetty Luterilaisen maailmanliiton neljäs yleiskokous. Lisäksi vuonna 1967 juhlittaisiin Suomen 50-vuotista itsenäisyyttä, mikä oli koko kansaa ajatellen merkittävämpi tapahtuma kuin uskonpuhdistusjuhla. Vain viisi viikkoa erotti pyhäinpäivään (4.11.) ajoitetun us-

4 McLeod 2010, 258–259.

5 Walsh 2006, 306–310; 320–322; Lehmann 2012, 119–120.

6 Esim. Adolfs 1967, 126–127.

7 Kirkko ja yhteiskunta 1967.

8 Sihvo & Mäkeläinen & Lindqvist 1973, 18–19.

9 Seppo 2015, 164.

10 Parvio 1967a, 35–36.

11 Juva 1967a, 8.

12 Simojoen osuudesta Salama-jupakassa Seppo 2015, 85–108.

13 Parvio 1967, 38.

14 Jalovaara 2011, 75.

15 *Ilta-Sanomat* 28.7.1967 Profeetan kiroaman miehen sota; *Seura* 6.9.1967 Oulun profeetan opetuslapsi kertoo millaista se on; *Suomen Kuvalehti* 19.8.1967 Suomi, sinun pelastuksesi on Minun Poikani veressä.

16 Pirinen 1983, 46.

konpuhdistustapahtuman ja itsenäisyyspäivän. Ikään kuin tasavuotisia merkkitapahtumia ei olisi ollut jo tarpeeksi, marraskuussa vietettäisiin myös lokakuun vallankumouksen 50-vuotisjuhla Venäjällä, ja media tulisi suuntaamaan suomalaisten mielenkiintoa myös niihin.

Uskonpuhdistusjuhlan viralliset valmistelut alkoivat lokakuussa 1965. Silloin arkkipiispa Martti Simojoki totesi laajennetulle piispainkokoukselle, että ”vuonna 1917 vietetty uskonpuhdistusjuhla on ollut huomattava tapahtuma, jonka vaikutukset tuntuivat ei vain teologiassa ja kirkonelämässä vaan laajemmaltikin. Myös Suomessa tämän juhlan vietto oli merkkitapaus.” Hän esitti, että laajennettu piispainkokous asettaisi ”pienen toimikunnan” valmistelemaan juhlaa.¹⁷

Toimikunnan puheenjohtajaksi esitettiin alun perin Helsingin piispaa Aarre Lauhaa, mutta hän kieltäytyi tehtävästä lukuisten muiden velvollisuuksiensa vuoksi. Hänen asemestaan tehtävään nimitettiin Kuopion piispa Olavi Kares. Kares oli tuolloin heränneiden johtavia henkilöitä. Järjestelytoimikunnan muut jäsenet olivat kirkkoneuvos Mauno Saloheimo, kirkkohistorian professori Mikko Juva ja Porvoon tuomiorovasti Yngve Bäck.¹⁸

Uskonpuhdistusjuhlaa valmistelleen komitean arkisto ei ole säilynyt, tai ainakaan sitä ei ole löytynyt, joten sen suunnitteluvaiheen työtä ei voi dokumentoida kovin tarkasti. Sen toiminta heijastuu kuitenkin eräissä muissa lähteissä, ja valmiit suunnitelmat juhluvuotta varten löytyvät laajennetun piispainkokouksen arkistosta.¹⁹

Syyskuussa 1966 piispa Kares kirjoitti toimikunnan muille jäsenille ajatuksistaan juhlan järjestämisestä. Hän totesi aluksi toimikunnan aiemmissa kokouksissaan painottaneen, että ”itsenäisyytemme 50-vuotismuiston sattuminen samalle syksyille varjostaa tietyllä tavalla kysymyksessä olevaa juhlaa. Sen tähden uskonpuhdistusjuhla täytynee viettää suhteellisen vaatimattomissa puitteissa.”²⁰

Toimikunta oli valtuuttanut Kareksen miettimään sopivia teemoja juhlaa varten. Hän ehdotti, että juhlat jaettaisiin kahteen osaan, joilla kummallakin olisi oma luonteensa. Toisessa niistä olisi teemana ”uskonpuhdistuksen ydinsanoma ja sen merkitys nykyajalle”. Sille sopiva paikka olisi Turun

tuomiokirkko. Toisen juhlan aiheena voisi taas olla ”uskonpuhdistuksen kulttuuriset vaikutukset” ja se voitaisiin pitää Helsingin yliopiston juhlasalissa.²¹

Turun tuomiokirkossa pidettävässä juhlassa pitäisi Kareksen mielestä korostaa, että ”uskonpuhdistus oli todella reformaatio, palaaminen perusteisiin” ja että tuo paluu ei kuulu vain menneeseen vaan on ”kirkon status quo”. Juhlassa olisi mahdollista pohdita sitä, missä suhteessa olisi syytä palata perusteisiin. Kareksen mielestä oli torjuttava se ajatus, että nykyaikana uskonpuhdistuksen keskeisin sanoma olisi ”vierasta kieltä”.²²

Kummassakin juhlassa pitäisi Kareksen mielestä nostaa esiin ”Lutherin rikas, monivivahteinen, särmikäs ja viehättävä persoona”, koska uskonpuhdistus ja Lutherin persoona kuuluvat erottamattomasti yhteen. Kares totesi, että suomalaiset olivat viime aikoina voineet saada Lutherista hyvin kielteisen kuvan. Hän viittasi tällä toteamuksella vastikään suomeksi ilmestyneeseen Erik H. Eriksonin teokseen *Nuori Luther:Psykoanalyttinen ja historiallinen tutkimus*. Erikson (1902–1994) oli Saksassa syntynyt ja sittemmin amerikkalaistunut psykologi. Kares kuitenkin näki asiassa myönteisenkin puolen: ”Ilmeistä kuitenkin on, että Luther sellaisena kuin nykyinen tutkimus hänet näkee varjo- ja valopiirteinen, puhuttelee läheisesti myös meidän aikamme ihmistä. Hänessä on todella värikästä ainesta kysymyksessä olevan juhlan rakentamiseen.”²³

Kares oli optimistinen myös sen suhteen, että uskonpuhdistuksen myönteiset vaikutukset suomalaisten historiassa tunnustettaisiin laajasti: ”Uskonpuhdistuksen välittömät tai välilliset kulttuurivaikutukset ovat niin ilmeisiä, että niiden merkitystä tuskin sielläkään kielletään, missä kirkkoomme muuten suhtaudutaan arvostelevasti.”²⁴

Kares toivoi, että myös televisio ja radio voisivat hoitaa oman osuutensa uskonpuhdistusjuhlinnasta. Erityisesti toimikunta olisi halunnut nähdä englantilaisen näytelmäkirjailija John Osbornen muutama vuosi aiemmin valmistuneen näytelmän *Luther* televisioesityksenä. Radioon toimikunta toivoi ”kansanomaisia” esitelmiä.²⁵

Toimikunnan keskusteluissa oli ollut esillä myös pienempien uskonpuhdistusjuhlien järjestäminen yksittäisissä seurakunnissa, ehkä ennen muuta tuo-

miokirkkokaupungeissa. Kristillisen kasvatuksen toimikunnan taas toivottiin lähettävän valmista ohjelmistoa kouluihin, jotta niissäkin voitaisiin osallistua juhlintaan.²⁶

VIELÄKÖ LUTHER RIITTÄÄ?

Kirkollisen uudistumisen ja uudistusten tarve kävi läntisessä maailmassa 1960-luvun kuluessa yhä ilmeisemmäksi, tai ainakin asian kannattajien ääni alkoi kuulua yhä kovempaan. Tunnetuin uuden ajattelun airut oli englantilainen Woolwichin piispa John A. T. Robinson, jonka teos *Rehellinen Jumalan edessä* (*Honest to God*) ilmestyi alkukielisenä 1963 ja suomeksi Helinä Kuusiolan kääntämänä 1965. Kirjasta tuli maailmalla myyntimenestys, ja siitä keskusteltiin Englannissa niin kirkossa kuin kapakassa. Sen myötä sellaisista teologian moderneista suuruuksista kuin Paul Tillichistä, Dietrich Bonhoefferista ja Rudolf Bultmannista tuli suuren yleisön tuntemia nimiä. Teoksen aiheuttamia reaktioita tutkinut kirkkohistorioitsija Hugh McLeod on todennut, että Robinsonin kirja tarjosi uusia, tieteelliselle ajalle sopivia kuvia Jumalasta ja että tekijä pyrki korvaamaan ”tavanomaisen ja mukautuvan” uskonnon ”energisellä ja sopeutumattomalla” kristinuskolla.²⁷ Kirjan arvioi *Teologisessa Aikakauskirjassa* varsin nuivasti teologian tohtori Yrjö Salakka, joka ei juuri antanut arvoa Robinsonin pyrkimyksille.²⁸ Huomattavasti enemmän huomiota ja positiivisemmän käsittelyn kirja sai *Vartijassa*, jossa sitä arvioitiin peräti seitsemän kirjoittajan voimin.²⁹

Selvästi nopeammin suomennettiin Robinsonin seuraava teos *Uusi uskonpuhdistus* (*The New Reformation*), joka ilmestyi englanniksi vuonna 1965 ja vielä samana vuonna Aaro Hurskaisen kääntämänä suomeksi.

Robinsonin teokset todennäköisesti toimivat innoituksena niille suomalaisille teologeille, jotka vuonna 1967 julkaisivat omia uudistusideoitaan ja analyysijaan suomalaisen kirkollisen elämän tilasta. Silloin ilmestyivät teokset *Kirkko avoinna korjauksia varten* sekä *Tästä lähtien*. Ensimmäinen niistä oli WSOY:n kustantama, jälkimmäinen taas Kirjayhtymän, Suomen Luterilaisen Evankeliumiyhdistyksen ja Suomen Lähetysseuran yhteisjulkaisu. *Kirkko avoinna korjauksia varten* sisälsi 14 artikke-

lia. Kirjoittajajoukko oli varsin miehinen, sillä vain yksi kirjoittajista oli nainen, nimittäin Tampereen normaalilyseon suomen kielen yliopettaja Anna-Liisa Mäenpää. Hän oli myös *Vartijan* säännöllinen avustaja. Muuten kirjoittajajoukkoa voi luonnehtia kirkon uudistajasiipeen kuuluvaksi. Suurinta huomiota arvioissa sai Mikko Juvan artikkeli ”Jumalan partisaanit”. Seppo A. Teinonen arvosteli Juvaa kirkko-opillisesta epäselvyydestä, kun taas viiden herätysliikkeen napamiehet Eino J. Honkasen johdolla paheksuivat Juvaa ja muitakin kirjoittajia kevytmielisestä suhtautumisesta vakaviin kysymyksiin.³⁰ Kirjan tarkoitus oli ollut epäkohtien osoittaminen ja uudistusehdotusten tekeminen, mutta Paavo Kortekangas, joka oli yksi artikkelien kirjoittajista, myönsi myöhemmin, että käytännössä kirja oli ollut ennen muuta ”kansankirkon heikkouksien hakemista ja pakkaamista”.³¹

Tästä lähtien -kirjaa voisi luonnehtia kirjoittajakunnaltaan selvästi kirkollisemmaksi ja sisällöltään hajanaisemmaksi. Tämänkin teoksen tarkoitus oli kuitenkin ottaa kantaa ajankohtaisiin keskusteluky-symyksiin. Monet kirjoittajista olivat nuoremman polven pappeja; yhtään naista ei joukossa ollut, mikä kuvaa hyvin kirkollisen ajankohtaiskeskustelun luonnetta 1960-luvulla: se oli lähes pelkästään

17 KA LPKA Fa 22, Martti Simojoki laajennetulle piispainkokoukselle 21.10.1965.

18 *Kirkon vuosikirja* 1965, 48.

19 KA LPKA Fa 25, Olavi Kares laajennetulle piispainkokoukselle 20.4.1967.

20 KA OKA 14 Kares uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhlaa valmistelevalle toimikunnalle 5.9.1966.

21 Ibid.

22 Ibid.

23 Ibid.; Erikson 1966.

24 KA OKA 14 Kares uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhlaa valmistelevalle toimikunnalle 5.9.1966.

25 Ibid.

26 Ibid.

27 McLeod 2017, 236.

28 TA 1965, 178–180.

29 *Vartija* 1965, 54–71.

30 Ketola 2011, 337–339.

31 Ketola 2011, 342.

miesten asia. Vuonna 1967 *Teologisen Aikakauskirjan* toimituksessa ei ollut yhtään naista. *Vartijan* toimitussihteerinä oli Leena Ormio; hänen lisäksi kymmenjäsenisessä toimituskunnassa oli yksi nainen, Rauni Turkia.

Johdantoartikkelin *Tästä lähtien* -teokseen oli kirjoittanut Tapiolan kirkkoherra Samuel Lehtonen. Hän totesi nuorison kirkonvastaisen ärhäkkyiden yllättäneen monet: ”Nuoret radikaalit ovat hyökänneet kirkon kimppuun ja ilmoittaneet hylkäävänsä kristillisen uskon ja siihen perustuvan moraalin.” Lehtonen viittasi Christer Kihlmanin lanseeraamaan ilmaisuun ”paniikkiradikalismi” ja sanoi, että sellaista mielialaa oli näkynyt muun muassa eräissä ylioppilaslehtien kirjoituksissa kirkosta ja uskonnosta. Hänen mielestään jotkin paniikkiradikalismien edustajien vaatimukset osoittivat absurdia suhteellisuudentajun puutetta. Tällaisia olivat esimerkiksi huoli ”eroottisten vähemmistöjen” sorrosta tai aborttia koskevat rajoitukset.³²

Homoseksuaalisuus oli aihe, joka oli pinnalla näinä vuosina. Homoseksuaaliset teot dekriminoidiin tietyin ehdoin Englannissa ja Walesissa juuri vuonna 1967. Kummankin edellä mainitun teoksen artikkeleissa kosketeltiin aihetta. Vaikka kirjoituksissa puhuttiin vanhaan tapaan ”homoseksualisteista”, homoseksuaalisuuden leviämisestä tai tarttumisesta sekä suositeltiin joko palaamista ”normaaliin sukupuolielämään” tai selibaattia, niissä korostettiin myös lempeämmän ja ymmärtävämmän suhtautumistavan tärkeyttä.³³

Uusimman ajan kirkkohistorian professori Aila Lauha on 1960-luvun Suomen luterilaista kirkkoa tarkastellessaan hahmotellut neljä iskulausetta, joilla voi kuvata sitä, miten uusiin haasteisiin suhtauduttiin kirkon piirissä. Ne ovat: ”Turvaututaan siihen mikä on vanhaa ja hyväksi havaittua!”, ”Maailmanloppu on lähellä!”, ”Tarvitaan dialogia ja avoimuutta!”, ”Muutetaan kirkkoa!”.³⁴ *Kirkko avoinna korjauksia varten* -teoksen kirjoittajat voisi laskea kahden viimeisen iskulauseen käyttäjiksi, kun taas *Tästä lähtien* -teoksen kirjoittajakunta olisi ehkä sekoitus ensimmäistä ja kolmatta.

Marraskuussa 1967 *Kotiliesi*-lehti julkaisi Mikko Juvan kirjoituksen ”Riittääkö Luther yhä?”. Juva kiinnitti huomion siihen, että reformaation perintö

ei herättänyt enää jakamatonta innostusta edes luterilaisissa maissa. Uusi ekumeeninen ajattelu painotti sitä, mikä oli kaikille yhteistä ja yhdistävää. Siinä ajattelussa kristikunnan hajaantumiseen johtanut reformaatio ei ollut yksinomaan positiivinen asia. Laaja kirkonvastainen aalto taas vaati kristillisen vaikutuksen vähentämistä julkisesta elämästä. Juvan mukaan se ei kohdistunut niinkään Lutheriin ja luterilaisuuteen kuin Kristukseen ja kristillisyyteen. Juva kysyi, oliko ”tässä tilanteessa neljä ja puoli vuosisataa sitten keskieuropalaisessa kehityksessa esiintyneellä kirkon ja yhteiskunnan mullistajalla vielä ajankohtaisuutta”.³⁵

Juva vastasi, että Luther oli omaan aikaansa sidottu ajattelija, jolta ei voinut odottaa vastauksia kaikkiin nykyaikaisiin ongelmiin. Eräät hänen käsityksistään, esimerkiksi paavia ja juutalaisia koskevat, eivät olleet enää edes hyväksyttäviä. Luther ei siten ollut ”meidän sukupolvellemme eikä edes hänen nimeään (vastoin Lutherin mieltä) kantavalle kirkolle mikään ehdoton auktoriteetti.” Luther ei kuitenkaan ollut merkityksetön. Juva esitti neljä Lutherilta lähtöisin olevaa periaatetta, jotka olivat edelleen päteviä: ihminen vanhurskautetaan uskon kautta ilman tekoja; arkinen työ on Jumalan palvelemista; ihmisen on uskallettava totella omaatuntoaan; uskonpuhdistus on koko kirkon asia, ei vain jonkin sen osan.³⁶

Uskonnollisten lehtien pääkirjoituksissa vallitsi konsensus siitä, että uskonpuhdistuksen tulisi olla jatkuvaa ja pysyvää osa kirkon elämää. Uusi uskonpuhdistus ei kuitenkaan ollut tarpeen, sillä Lutherin perintö riitti.³⁷ Tärkeäksi lehtien päätoimittajat kokivat sen, että ei katsottaisi liiaksi menneeseen vaan katseet suunnattaisiin tulevaan: ”Tärkeämpää kuin kukittaa profeettain hautoja on tänään nähdä oikeita näkyjä siitä, mikä on uskonpuhdistuksen kirkon tehtävä tämän ja huomispäivän maailmassa.”³⁸

Soraääninä kuorossa kuului Suomen Evankelisluterilaisen Kansanlähetyksen *Uusi Tie* -lehden ääni. Kansanlähetyksen oli perustettu toukokuussa 1967. Lehti kiitteli kirkkoa uudistumispyrkimyksistä, kunhan ne koskisivat laajemmin koko kirkon elämää eivätkä olisi vain ”osaparannuksia”. *Uusi Tie* oli huolissaan liian myönteisestä suhtautumisesta katolisen kirkon uudistuksiin. Sen mielestä Vatikkaa-

nin toinen konsiili oli tuonut uutta vain katoliseen kirkolliseen elämään, kun taas katolinen oppi oli se asia, joka olisi tarvinnut suurta murrosta: ”Raamatun päästessä määräämään uskon ja opin kysymyksissä katolisen kirkon täytyisi luopua opeistaan paavin erehtymättömyydestä, messu-uhrista, kii-rastulesta, Marian ja pyhimysten palvonnasta jne.” *Uusi Tie* varoitteli unohtamasta uskonpuhdistuksen johtavia periaatteita, sillä se merkitsi liukumista takaisin katolisen kirkon syliin.³⁹

Presidentti Urho Kekkonen lähetti oman viestinsä kirkolle ja suomalaisille kristityille *Kotimaa*-lehden välityksellä uskonpuhdistusjuhlan aattona. Hänkin oli lukenut Erik H. Eriksonin kirjan nuoresta Lutherista. Se oli ollut ”sukoilematonta tekstiä” ja horjuttanut hänen Kajaanin yhteiskoulussa samaansa käsitystä uskonpuhdistajan persoonasta. Hänen mielestään uudenlainen ”epävarmempi, inhimillisempi Luther” merkitsi vain Lutherin rohkeuden korostumista, sillä oli ”vaativampaa käydä epävarmana uudistuksiin kuin vakuuttuneena oman kantansa ehdottomasta oikeellisuudesta.” Kekkonen oletti, että moni ”uudistuksiin pyrkivä” koki tällaisen Lutherin ”aatekumppanikseen”.⁴⁰ Näin teki ehkä myös Kekkonen itse.

Kekkonen oli pannut kirkollista keskustelua seuratessaan merkille, että ”valmius avoimeen keskusteluun toisin ajattelevien ja toisin uskovien kanssa on lisääntynyt. Jankuttajat ja keskustelun tappajat eivät ilmaannukaan siltä taholta, mistä jotkut näyttävät heitä itsepintaisesti odottavan.” Kekkonen kiinnitti huomiota kirkon hallinnollisiin uudistuspyrkimyksiin etenkin kirkon ja valtion suhteiden osalta. Omasta puolestaan hän piti kirkon sisäistä hallinnollista uudistamista tärkeämpänä eikä nähnyt polttavaa tarvetta kirkon ja valtion suhteiden uudelleen järjestelylle.⁴¹

FILATELIAA, RADIO-OHJELMIA JA AINEKIRJOITUSTA

Uskonpuhdistusjuhlaa valmistelevalle komitean suunnitelmiin kuului anoa Posti- ja telelaitokselta juhlapostimerkin julkaisua. Anomus toimitettiin kyseiselle virastolle lokakuussa 1966. Kuten tapana oli, Posti- ja telelaitos kysyi asiaan Suomen Filatelis-tiliiton kantaa.⁴² Juhlamerkin suunnitteli Olavi Vep-

säläinen ja aiheena oli Lucas Cranach vanhemman maalaus Lutherista. Merkki julkaistiin 4.11.1967 kolmen miljoonan kappaleen painoksena. Suomi oli ainoa Pohjoismaa, joka julkaisi postimerkin uskonpuhdistuksen juhluvuoden kunniaksi, minkä voi todeta esimerkiksi *Michel*-postimerkkiluettelon avulla. Sitä voi pitää odottamattomana, kun otetaan huomioon luterilaisuuden pitkä historia Pohjois-maissa. Se voi tietenkin johtua eri maiden posti-merkkipolitiikan eroista, mutta muitakin tekijöitä on voinut olla. Muista Euroopan maista vain Saksan liittotasavalta, DDR ja Itävalta muistivat reformaa-tiota juhلامerkeillä.

Kuten valmistelutoimikunta oli toivonut, Yleis-radio hoiti oman osuutensa. Syyskuun 1967 alusta lähtien se lähetti joka toinen viikko 15-minuuttisen reformaatioon liittyvän puheohjelman. Viisi osaa lähti ettertiin ennen lokakuun loppua. Niissä pu-huivat tai ne olivat toimittaneet Lennart Pinomaa, Marja Kettunen, Risto Cantell, Aarne Siirala ja Esko Tommola. Lokakuun 30. päivän iltana Radioteatteri esitti ensiesityksenä Suomessa August Strindbergin näytelmän *Wittenbergin satakieli* (1903). Näytel-män esitteli kirjailija Jouko Tyyri, jonka mukaan näytelmä oli paitsi ”melkoinen harvinaisuus myös pohjoismaisista näytelmäkirjailijoista väkivaltai-simman kapinallisen omaperäinen tulkinta uskon-puhdistajan tiestä.” Lokakuun viimeisenä päivänä tuli lähetys Wittenbergin uskonpuhdistusjuhlista, missä Suomea edustivat piispa Osmo Alaja ja kirk-koneuvos Mauno Saloheimo. Televisiossa puoles-taan lähetettiin 19.11. ohjelma *Luther tänään*. Siinä

32 Lehtonen 1967, 12–13.

33 Cleve 1967, 59; Forsberg 1967, 46; Rahkiola 1967, 143–152.

34 Lauha 2011, 165–166. Alkuperäiset iskulauseet ovat englanniksi.

35 Juva 1967b, 20.

36 Juva 1967b, 20–21.

37 *Församlingsbladet* 3.11.1967 pääkirjoitus; *Kotimaa* 31.10.1967 pääkirjoitus; *Sana* 26.10.1967 pääkirjoitus.

38 *Kotimaa* 31.10.1967.

39 *Uusi Tie* 15.11.1967 pääkirjoitus.

40 Kekkonen 1967.

41 Kekkonen 1967.

42 KA PTA AA 140, 158/332 1966.

vieraana olivat piispa Aarre Lauha, joka valaisi Luterilaisen maailmanliiton toimintaa, professori Aimo T. Nikolainen, kirkkoherra Leino Hassinen, itäisen riituksen katolinen pappi Robert de Caluwé, joka tunnettiin myös ikonimaalarina, sekä pastori Raimo Mäkelä. Lisäksi Yle radioi varsinaiset juhlallisuuudet Turusta sekä lyhyemmät raportit teologisen tiedekunnan promootiosta ja Helsingin uskonpuhdistusjuhlasta.⁴³

Kirkon kasvatustieteiden keskus sai toimikunnalta tehtäväkseen pitää juhlavuotta esillä koululaisten ja opiskelijoiden keskuudessa. Kouluille toimittamassaan viestissä se toivoi, että nuoret saataisiin arvioimaan uskonpuhdistuksen merkitystä ”itsenäisesti ennen kaikkea nykytilanteesta käsin arvioinnin ja pohdiskelun lopputuloksesta riippumatta”. Keski-koululle suositeltiin aiheiksi seuraavia: Jos olisin Luther, Suomi ilman Agricola, Kun luin Raamattua, Millaisen kirkon rakentaisin, Papin työpäivä, Olin kinkereillä ja Rippikoulun merkitys. Lukioon taas ehdotettiin seuraavia: ”Tässä seison enkä muuta voi!” (Jumala minua auttakoon), Luther uuden ajan ihmistyyppin edustajana, Mielipiteeni Lutherista ihmisenä, Kirkkokuntien moninaisuuden syitä ja seurauksia, Oman aikamme uskonpuhdistuksen tarve, Raamattu elämänoppaana, Kirkon tehtävät, Pappisvaltaisen ja demokraattisen seurakuntaelämän vertailua sekä Kirkkomusiikin mahdollisuuksia.⁴⁴

Vielä yksi toimikunnan koulustrategiaan kuuluva toimenpide oli reformaatioon liittyvän kirjoituksen julkaiseminen *Opettajain lehdessä*. Sen sai tehtäväkseen Itä-Suomen seminaarin historian ja uskonnon lehtori, pastori Erkki Kaikkonen. Hän kiinnitti artikkelissaan myönteistä huomiota erityisesti ekumenian kasvaneeseen merkitykseen. Hänen mielestään ekumeenisista saavutuksista, esimerkiksi toisinajattelevien kunnioittamisesta, voisi ottaa mallia politiikassakin: ”Mikäli sisä- ja ulkopolitiikassa sekä kansainvälisissä suhteissa päästäisiin edes osittain samaan, merkitsisi tämä turvallisuutta ja maailmanrauhan vahvistumista tällä vaarallisella ydinaseitten aikakaudella.”⁴⁵

Suunnitelmien mukaan *Kotimaa*-lehdessä julistettiin lukijoille kirjoituskilpailu aiheesta ”Uskonpuhdistus, jota odotan”. Lehti toivoi, ettei aihe kaven-tuisi vain menneen muistelemiseksi ja kunnioittami-

seksi, vaan että kirjoitukset suuntautuisivat tulevaan. Kirjoituksista ei haluttu myöskään teologisia opinnäytteitä tai teoreettisia selvittelyitä. Ennen muuta lehti pyysi ”persoonallisia näkemyksiä, perusteltua arviointia, näköaloja tästä eteenpäin murrosten ja muutosten maailmassa.” Palkinnoksi oli luvassa 20 kappaletta ”amerikkalaisen neekerijohtajan” Martin Luther Kingin uutta teosta *Tästä eteenpäin*.⁴⁶

HELSINGIN YLIOPISTON TEOLOGINEN TIEDEKUNTA JÄRJESTÄÄ TOHTORIPROMOOTION

Helsingin yliopiston teologinen tiedekunta päätti antaa oman panoksensa juhlavuoden tapahtumiin järjestämällä tohtoripromootion uskonpuhdistusjuhlan tapahtumien tuntumassa. Edellisen kerran promootio oli järjestetty uskonpuhdistusjuhlan yhteydessä vuonna 1818. Asia nousi esille marraskuussa 1966. Dekaanin Aimo T. Nikolainen tosin totesi, että edellisestä promootiosta vuonna 1963 oli vain vähän aikaa. Tapahtuman suurten kustannusten vuoksi asiasta olisi ensin keskusteltava yliopiston kanslerin kanssa. Kansleri Paavo Ravila ei hanketta vastustanut vaan myönsi tiedekunnalle luvan ryhtyä järjestelyihin.⁴⁷

Promootion juhlavieraisiksi tiedekunta päätti kutsua presidentti Urho Kekkosen puolisoineen. Dekaanin Nikolainen ja varadekaanin Kauko Pirinen saivat tehtäväksi toimittaa kutsun henkilökohtaisesti presidentille. Kauko Pirisen muistokirjassa on kuva Nikolaisesta ja Pirisestä Kekkosen puheilla.⁴⁸ Promootio-toimikuntaan valittiin Nikolaisen ja Pirisen lisäksi Mikko Juva, Ilmari Soisalon-Soininen, Martti Parvio, Yrjö Knuutila, Eino Murtorinne, Tuomo Mannermaa ja Juhani Forsberg.⁴⁹ Toimikuntaa täydennettiin myöhemmin Matti Peltolalla ja Raija Sol-lamolla.⁵⁰ Juhlajien ohjaajaksi nimettiin Martti Parvio ja yliairueksi Pentti Lempiäinen.⁵¹ Priimustohtoriksi valittiin Kalevi Tamminen, ultimukseksi Lauri Koskenniemi.⁵²

Urho ja Sylvi Kekkonen olivat läsnä promootiossa mutta eivät voineet osallistua uskonpuhdistusjuhlaan, koska heidät oli kutsuttu myös Moskovaan lokakuun vallankumouksen juhlallisuuksiin. Kekkosen julkaistussa päiväkirjassa ei ole mitään mainintaa promootiosta.⁵³

Promootio toimikunnan aikaavievin kysymys oli kunniatohtoreiden valinta. Siitä keskusteltiin seitsemässä tiedekunnan kokouksessa. Lopputulos oli, että promootiossa olisi 11 kunniatohtoria ja yhdeksän tohtoria. Kuusi kunniatohtoreista oli Suomesta, heidän joukossaan muiden muassa Suomen ortodoksisen kirkon arkkipiispa Paavali ja akateemikko Heikki Waris. Viisi ulkomaista kunniatohtoria olivat Ambo-Kavangon evankelis-luterilaisen kirkon piispa Leonard Auala, Japanin luterilaisen kirkon johtaja Chitose Kishi, Lundin yliopiston käytännöllisen teologian professori Sven Kjölleström, rovasti Emil Koren Unkarin evankelis-luterilaisesta kirkosta ja Wolfgang Trillhaas, systemaattisen teologian professori Göttingenin yliopistosta.⁵⁴

On ehkä kiinnostavaa juhluvuotta ajatellen panna merkille, että yksikään ”tavallisista” tohtoreista ei ollut Luther-tutkija. Sen sijaan toinen tohtorin hatun saaneista systemaattisen teologian tutkijoista oli Raimo Harjula, joka oli väitellyt paavi Pius XII:n teologiasta.⁵⁵ Se oli sikäli urauurtava tutkimus, että se oli ensimmäinen suomalaisen tutkijan väitöskirja uusimman ajan katolisesta teologiasta ja sinänsä osoitus muuttuneista asenteista katolista kirkkoa kohtaan.

Promootioseremonia pidettiin 2.11.1967 Helsingin yliopiston juhlasalissa. Samassa paikassa järjestettiin kaksi päivää myöhemmin uskonpuhdistusjuhlien Helsingin-osuus. Promoottori Nikolainen puhui otsikolla ”*De rebus futuris libertatis*” (Vapauden tulevaisuus).⁵⁶ Hänen jälkeensä professori Pirinen esitti perinteisen tohtorinkysymyksen, johon vastasi Kalevi Tamminen. Tamminen oli väitellyt kansakoulun uskonnon opetussuunnitelmista 1912–1939. Tohtorinhattujen jaon jälkeen Sven Kjölleström puhui promovoitujen puolesta.⁵⁷ Musiikista vastasivat Helsingin filharmoninen orkesteri ja Sibelius-akatemian kamarikuoro Cantemus. Helsingin tuomiokirkossa pidetyssä promootiojumalanpalveluksessa saarnasi professori Lennart Pinomaa.

Vuoden 1967 tohtoripromootio oli ensimmäinen, jossa kunniatohtorin arvo myönnettiin ei-protestantille. Promootion yhteydessä dekaani Nikolainen lausui arkkipiispa Paavalille, että ”teologinen tiedekunta tuntee hyvin sen arvonannon,

jota nautitte ortodoksisten kirkkojen keskuudessa, ja se on voinut läheisesti seurata menestyksellistä toimintaanne sekä oman kirkkonne jälleenrakennustyössä että maamme kirkkojen välisen yhteyden rakentajana.”⁵⁸ Paavali puolestaan puhui kaikkien tohtorien puolesta juhlaillallisilla hotelli Marskissa.

Unkarilaisen Emil Korenin valinta kunniatohtoriksi kiihdytti mieliä Kansanlähetyksen piireissä. Tohtori Martti E. Miettinen syytti Korenia Unkarin kommunistipuolueen vakoojaksi ja ilmiantajaksi, joka toimii puolueen ”kristillisyydenvastaisen kirkkopoliittikan auliina välikappaleena”. Miettisen mielestä tiedekunnan ei pitänyt antaa Korenille tunnustusta, koska silloin se ”tukee kommunistien kirkkopoliittikkaa, joka tähtää kirkon ja kaiken kristillisyyden tuhoamiseen”. Miettinen ilmoitti jäävänsä pois promootiosta, mikäli tiedekunta ei peruuttaisi Korenin kunniatohtoriutta.⁵⁹ Todennäköisesti Miettinen jäi pois, sillä Korenin kunniatohtoriutta ei enää peruttu.

USKONPUHDISTUSJUHLAN PÄÄTAPAHTUMAT TURUSSA JA HELSINGISSÄ

Uskonpuhdistusjuhlat alkoivat juhla jumalanpalveluksella Turun tuomiokirkossa pyhäinpäivänä 4.11.1967. Arkkipiispa Martti Simojoki myönsi saarnassaan, että jotkin aiemmat uskonpuhdistus-

43 *Antenni*-lehdet syksyltä 1967.

44 Kirkon kasvatusasiain keskus 1967, 3.

45 Kaikkonen 1967, 9.

46 *Kotimaa* 3.11.1967 Kirjoituskilpailu *Kotimaan* lukijoille.

47 HYA TT ptk. 10.11.1966 7§, 8.12.1966 21§.

48 HYA TT ptk. 23.2.1967 16§; Kauko Pirinen 2001, 217.

49 HYA TT ptk. 3.4.1967 13§.

50 HYA TT ptk. 25.9.1967 29§.

51 HYA TT 25.9.1967 29§.

52 HYA TT 28.10.1967 13§.

53 UKP 2002, 357.

54 HYA TT 27.5.1967 17§.

55 Harjula 1966.

56 Nikolainen 1967a, 401–405.

57 Kutsu promootioon 1967.

58 *Aamun Koitto* 1967, 257.

59 Miettinen 1967.

juhlat oli pidetty ”voitonvarmuuden vallassa”, mutta nyt tunteet olivat toisenlaiset. Hän viittasi ”kipeään tosiasiaan”, että Lutherin toimet olivat johtaneet jakautuneeseen kirkkoon, ankariin tuomioihin puolin ja toisin ja aiheuttaneet enemmän häpeää kuin kunniaa Jumalan nimelle. Simojoki kuvaili Lutheria omantunnon mieheksi, joka ei ollut halunnut nousta kirkkooaan vastaan, mutta jonka omatunto oli pakottanut tekemään niin.⁶⁰

Juhlat Turussa jatkuivat jumalanpalveluksen jälkeen muissa paikoissa. Pääjuhla pidettiin täpötäydessä Teatteritalossa, jossa yleisö sai nauttia Jaakko Haavion kirkkonäytelmän *Laudes* aamun sarastaessa ensiesityksestä. Näytelmä kertoi uskonpuhdistuksen tulosta Turkuun.⁶¹ Martti Parvio arvioi näytelmää etukäteen kriittisesti *Teologisessa Aikakauskirjassa*. Hänen mielestään se toisti ikävällä tavalla perinteistä protestanttista musta-valkea-asetelmaa suhteessa katoliseen kirkkoon ja oli historiallisilta puitteiltaan monessa kohtaa hatara. Samoin se korosti ”juuri sellaisia protestanttisen näkemyksen mukaisia katolisen kirkon varjopuolia, kuten oikeaoppisesti tuleekin.” Parvio oli huolissaan siitä, että näytelmä levitessään seurakuntiin ympäri maata voisi lämmittää uudelleen erityisesti nuorten parissa sellaista antikatalista propagandaa, josta oli jo alettu päästä eroon. Parvio toivoi ennemminkin, että uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhla muodostuisi evankelisen maailman kädenojennukseksi katolilaisten suuntaan: ”Omahyväiseen protestanttiskristilliseen koteloitumiseen ei enää ole varaa.”⁶² Parvio oli yksi ensimmäisiä suomalaisia teologeja, jotka pyrkivät hälventämään vanhoja antikatalisia ennakkoluuloja.

Teatteritalon yleisöllä oli tilaisuus kuulla lisäksi teologisen etiikan ja uskonnonfilosofian professori Lauri Haikolan luento ”Mitä merkitsee reformaatio?”. Lehtiraportin perusteella luento tuntuu keskittyneen Lutherin kritiikkiin aneakauppaa kohtaan.⁶³ Teatteritalon juhla tuli näin ollen kaikkiaan keskittyneeksi vanhojen ennakkoluulojen ylläpitoon.

Useissa Turun luterilaisissa seurakunnissa oli viikonlopun aikana uskonpuhdistukseen liittyviä tapahtumia. Myös muut hiippakuntakeskukset järjestivät omaa ohjelmaansa. Esimerkiksi Oulun tuomiokirkossa puhui ensin kunniatohtori Leonard

Auala oman kirkkonsa tilanteesta Ambo-Kavangossa. Hänen jälkeensä piispa Nikolainen puhui kristinuskon tulevaisuudesta. Hän piti 1960-lukua kriisiaikana kristinuskon kannatuksen vähenemisen vuoksi. Toinen uhkatekijä oli ”ihmisen itsertiävyyden henki”. Kristinuskon tulevaisuus oli hänen mukaansa erottamattomassa yhteydessä vapauden tulevaisuuteen. Tärkeää oli myös jokapäiväinen parannuksen teko. Nikolainen päätyi optimistiseen näkemykseen kristinuskon tulevaisuudesta: se selviäisi kyllä mutta tarvitsisi aina uusia reformaatioita.⁶⁴

Seuraavana päivänä juhlat jatkuivat Helsingin yliopiston juhlasalissa. Aloituspuheen piti piispa Olavi Kares. Hänen mukaansa ”uskonpuhdistuksen löytöä voi verrata kultaan. Se on pysynyt jalona metallina, vaikka sitä on käytetty enemmän väärin kuin mitään muuta maankamاران aarteista.” Eriytyistä dramaattista ajankohtaisuutta tavoitellen hän vertasi uskonpuhdistusta vielä ydinpommiin, jonka vaikutukset tuntuvat yhä. Tuo pommi eli ajatus ”vanhurskas on elävä uskosta” oli aikanaan ”räjäyttänyt keskiajan pirstaleiksi”. Nykyaikaista ihmistä uhkasi tyhjyyden tunne, jonka toinen maailmansota ja sartrelainen eksistentiaalisuus olivat antaneet hänelle. Ainoa todellinen vaihtoehto tyhjyydelle oli vanhurskauttaminen uskon kautta.⁶⁵

Kirkkohistorian professori Kauko Pirinen puolestaan piti juhluunnon, jossa hän valaisi kirkon uudistamisen ongelmia Lutherin aikana ja myöhemmin. *Näköala*-lehdessä Pirinen taas julkaisi artikkelin aiheesta ”Uskonpuhdistus ekumeenisesta näkökulmasta”. Siinä hän tarkasteli erityisesti katolisen ja ortodoksisen kirkon näkemyksiä Lutherista ja uskonpuhdistuksesta.⁶⁶

USKONPUHDISTUKSEN 450-VUOTISJUHLAN EKUMEENISET PIIRTEET

Helsingissä pidettyä uskonpuhdistusjuhlaa voi pitää luonteeltaan varsin ekumeenisena. Kunniavieraiden joukossa olivat ortodoksinen arkkipiispa Paavali ja vastikään (kesäkuussa 1967) työnsä aloittanut Helsingin katolinen piispa, hollantilainen Paul Verschuren, joka oli Pyhän sydämen veljeskunnan pappeja.

Uskonpuhdistusjuhlan alla Verschuren sanoi katolisen hiippakunnan *Kellojen kutsu* -lehdessä, ettei hän suinkaan voinut jättää luterilaisen kirkon merkivuotta huomiotta. Hän viittasi Vatikaanin toisen konsiilin ekumeniadekreettiin *Unitatis redintegratio* ja painotti, että katolisen kirkon ei tule ainoastaan antaa anteeksi sitä vastaan tehtyjä vääryyksiä, vaan sen tulee tunnustaa myös oma syyllisyytensä kirkkojen erilleen joutumiseen. Se tulee tehdä vilpittömästi ja ”totuudellisuudessa”: ”Tämä asenne ei siis voi olla lähtöisin jonkinlaisesta taktisesta muutoksesta tai sellaisesta toivosta voida tällä tavoin helpommin houkutellessa erossa olevia veljiämme ja sisariamme omalle puolellemme.”

Verschuren korosti, että molemmilla kirkoilla oli erityisesti reformaation alkamisen merkivuonna velvollisuus rukoilla, että ”Jumala päästäisi meidät jakautuneisuudestamme”. Verschuren rukoilikin ”Jumalalta runsasta armoa Suomen evankelisluterilaiselle kirkolle, sen toimintamuotojen uudistamispyrkimyksille, sen piispoille ja sen kaikille jäsenille.”⁶⁷

Jan Aarts, toinen Vatikaanin toisen konsiilin jälkeen Suomeen tullut hollantilainen pappi, jatkoi samaan sävyyn seuraavassa *Kellojen kutsun* numerossa. Hän kirjoitti otsikolla ”Mitä voimme oppia Lutherilta”, että ”Lutherin rohkeus, vilpittömyys ja into Jumalan valtakunnan puolesta ovat pyhimyksen kaltaisia”. Hän oli vakuuttunut siitä, että ei ollut syytä ajatella Lutherin toimineen vilpillisessä mielessä tämän arvostellessa paavia.⁶⁸

Verschurenin ja Aartsin kirjoituksista ilmenee hyvin heidän ekumeeninen innostuneisuutensa. Vatikaanin toinen konsiili oli käännekohta ekumeenisten asenteiden lämpenemiselle katolisen kirkon piirissä. Samanlaista näkemysten muutosta konsiili aiheutti myös suomalaisten luterilaisten pappien ja teologien keskuudessa.⁶⁹ Merkittävä panos tässä kehityksessä oli ekumeniikan professori Seppo A. Teinosella, joka vain pari viikkoa ennen uskonpuhdistusjuhlaa oli puhujana Helsingin hiippakunnan pappeinkokouksessa aiheenaan Vatikaanin toisen konsiilin esittämät haasteet luterilaiselle kirkolle. Teinosen mukaan paavin esittämää anteeksipyyntöä ”erossa oleville veljille” ei saanut pitää vain kirkollisena taktiikkana tai diplomatiana vaan täysin

vakavana eleenä, joka oli sopusoinnussa konsiilin laajempien tavoitteiden kanssa.⁷⁰

Tässä yhteydessä on valaisevaa tarkastella hie-man myös sitä, miten kaikkein kielteisimmin ekumeniaan suhtautuva kirkkokunta Suomessa, Suomen tunnustuksellinen luterilainen kirkko, muisti uskonpuhdistuksen merkivuotta. Kirkko oli elokuussa 1967 muuttanut nimensä. Siihen asti se oli ollut Suomen Vapaa Evankelis-Luterilainen Kirkko, mutta vapaa-sanana vuoksi se oli sekoitettu usein Vapaakirkkoon.⁷¹ Se järjesti kolme eri uskonpuhdistusjuhlaa, Koskenpäässä elokuussa, Helsingissä lokakuussa ja Lahdessa marraskuussa. Pastori A. Aijal Uppala oli kääntänyt Lutherin ja Johann Eckin välisen debatin ja esitti sen yhdessä pastori Markku Särejän kanssa. Kirkon piirissä oltiin tyytymättömiä siihen, millaisessa valossa Luther ja uskonpuhdistus esitettiin, oli sitten kyse Wittenbergissä pidetyistä juhlista tai Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajien puheista kotimaassa: ”Paljon on Lutherista kirjoitettu ja puhuttu näinä aikoina. Valitettavasti ei aina myönteisessä, rakentavassa hengessä. Tuntuu siltä kuin häntä arvosteltaessa on usein haluttu hakea puolustusta väärän opin sallimiselle.”⁷²

USKONPUHDISTUKSEN JUHLAVUOSI JULKAISUISSA

Kun vuonna 1917 oli ilmestynyt useita joko Lutheria tai uskonpuhdistusta käsitteleviä teoksia, vuosi 1967 oli sadoltaan varsin niukka. Vuoden 1917 juhlia varten piispainkokous oli valmistuttanut ku-

60 US 6.11.1967 Martti Lutherin oppilas kunnioittaa ajattelun vapautta ja selkeyttä.

61 Ibid.

62 Parvio 1967b, 218–219.

63 US 6.11.1967 Martti Lutherin oppilas kunnioittaa ajattelun vapautta ja selkeyttä.

64 Nikolainen 1967b, 169–172.

65 US 6.11.1967 Kirkon uudistuksen tavoite on evankeliumin kuuluminen.

66 Pirinen 1967b, 119–128.

67 *Kellojen kutsu* 9/1967, 3–4.

68 *Kellojen kutsu* 10/1967, 2.

69 Zitting 2017, 18–23.

70 Ketola 2016, 289–290.

71 *Luterilainen* 10/1967, 95.

72 *Luterilainen* 11/1967, 121.

vitetun teoksen *Uskonpuhdistus ja Suomen kirkko 1517–1917*, joka sisälsi 18 artikkelia. Kirjoittajiin kuului arkipiispa, muita piispoja, professoreita ja muita kirkollisia arvohenkilöitä. Suomen kirkko-historiallinen seura puolestaan oli kustantanut koomateoksen *Lutherin uskonpuhdistus ja Suomen kirkko*, tosin se ilmestyi vasta 1921. *Teologinen Aikakauskirja* oli julkaissut erityisen juhlanumeron. Lisäksi Lutherista oli ilmestynyt elämäkerrallisia romaaneja.⁷³

Uskonpuhdistuksen merkkipuotta 1967 ajatellen merkittävin yksittäinen Luther-aiheinen teos ilmestyi jo edellisenä vuonna. Kyseessä on aiemmin mainittu Erik H. Eriksonin *Nuori Luther* -teos, joka teki vaikutuksen myös presidentti Kekkonen. Akateemisilta arvostelijoilta se ei saanut kovin hyvää palautetta. Sekä professori Kauko Pirinen *Näköala*-lehdessä että professori Lennart Pinomaa *Teologisessa Aikakauskirjassa* arvioi sen historiallisena tutkimuksena heikoksi. Heidän mielestään Erikson oli tehnyt johtopäätöksiä, joihin historiallinen lähdemateriaali ei antanut aihetta. Lastenlääkäri ja lastenpsykiatri Katri Malmivaara sen sijaan käsitteli teosta *Vartijassa* huomattavasti seikkaperäisemmin ja ymmärtäväisemmin, mutta ei ottanut kantaa sen uskottavuuteen historiantutkimuksena.⁷⁴

Toisin kuin vuon na 1917, juhlan kunniaksi ei vuonna 1967 ilmestynyt minkäänlaista juhlakirjaa. Huomattavaa on, että Suomen kirkkohistoriallinen seura ei näytä julkaisupolitiikassaan kiinnittäneen juhluvoiteen minkäänlaista huomiota, vaikka läheisesti juhlien kanssa tekemisissä olleet professorit Kauko Pirinen, Mikko Juva ja Martti Parvio kuuluivat seuran johtokuntaan, Pirinen vielä sen esimiehenä. Kirkkohistoriallisen seuran pöytäkirjoissa ei ole vuosina 1966–1967 mitään viittausta merkkipuoteen.⁷⁵ Tosin voidaan ajatella, että seuran esimiehen ja kahden johtokunnan jäsenen aktiivinen panos juhluvoiteen tapahtumiin ajoi asian koko seuran puolesta.

Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys julkaisi Lutherin kirjoituksista antologian *En minä kuole – vaan elän*. Teoksen alaotsikkona oli ”Uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhluvoiteen julkaisu”. Teoksen oli toimittanut Ossi Kettunen.⁷⁶ Evankeliumiyhdistys julkaisi lisäksi 12-osaisen pamflet-

tisarjan ”Uskonpuhdistuksen sanoma juuri nyt”. Jakob Knudsenin romaani *Martin Luther*, joka oli alun perin suomennettu vuonna 1917 kahtena osana otsikoilla *Ahdistusta* ja *Uskallusta*, julkaistiin nyt yhtenä niteenä nimellä *Vuorimiehen poika*.⁷⁷

JOHTOPÄÄTÖKSET

Uskonpuhdistuksen 450-vuotisjuhlat vuonna 1967 osuivat vuoteen, jota voi pitää käännekohtana läntisessä poliittisessa historiassa. Vuosikymmenen alun ja keskivaiheen suhteellinen rauhallisuus ja järjestys vaihtuivat vuosikymmenen lopun vallankumoukselliseen myllerrykseen ja poliittiseen epävakauteen. Sama koski lännen kirkkoja, vaikkakaan ei yhtä väkivaltaisessa ja aggressiivisessa mielessä. Poliittisesti radikaalit nuoret kristityt eivät arkailleet vaatimuksissaan, ja sanasta vallankumous tuli arkipäiväinen ilmaus myös monissa teologiopioissa. Asiat olivat toisin vuoden 1967 jälkeen.

Kirkkohistorian professori Mikko Juva kiinnitti juhluvoiteen huomiota siihen, etteivät edes monet historiallisesti luterilaiset maat olleet kovin innostuneita reformaation juhlinnasta ja luterilaisesta perinnöstään. Sen sijaan uudenlainen ekumeeninen ajattelu, joka oli pitkälti Vatikaanin toisen konsiilin inspiroimaa, oli saavuttanut jalansijaa kirkkojen piirissä. Näytti lähes siltä, että Luther olisi vaipumassa unholaan.

Myös Suomessa uusi ekumeeninen ilmapiiri oli käsin kosketeltavissa. Suomen ortodoksisen kirkon arkipiispa Paavali oli ensimmäinen ei-protestantti, joka sai kunniaohtorin arvon Helsingin yliopiston teologiselta tiedekunnalta. Vasta nimitetty Helsingin katolinen piispa Paul Verschuren oli kunniavierana uskonpuhdistusjuhlassa Helsingissä. Professori Martti Parvio oli huolissaan siitä, että Turussa esitetty kirkkonäytelmä loukkaisi katolilaisia. Kaikki eivät kuitenkaan pitäneet luterilaisen ja katolisen kirkon lähentymistä suotavana. Vasta perustettu viides herätysliike piti sitä suorastaan vaarallisena.

Jos juhllisuudet tuntuivatkin hieman latteilta, kuten Martti Parvio myöhemmin niitä kuvaili, syyt siihen olivat ymmärrettäviä. Juhlatoimikunta oli ollut hyvin tietoinen siitä, että vuoden 1967 loppu ei ollut suotuisa ajankohta juhlaa. Samoille viikoille osui Suomen 50-vuotisen itsenäisyyden juhla, jon-

ka kanssa uskonpuhdistusjuhla ei voinut kilpailla kansan- tai tiedotusvälineitten suosioista. Lokakuun vallankumouksen juhllaisuudet Moskovassa taas varastivat huomion lähes heti reformaatiojuhlinnan jälkeen. On myös mahdollista, että edellisten vuosien suuret kirkolliset juhlat olivat aiheuttaneet kirkkokansalle pitkäaikaista juhlaväsymystä.

Silti juhlien suosiota voi pitää kohtuullisena. Uskonnollisessa lehdistössä niistä kirjoitettiin laajasti, ja kysymys kirkon uudistamisesta ja uudistuksista sai paljon pohdintaa osakseen. Sanomalehtien raportointi tosin oli ollut paljon niukempaa. Ehkä yksi osoitus siitä, että Luther edelleen innosti suomalaisia yleensä, oli myös se, että Suomi oli ainoa Pohjoismaa, joka julkaisi merkkipuoden kunniaksi juhlapostimerkin.

Mikko Ketola, dos.
mikko.ketola@helsinki.fi

73 Pirinen 1983, 42–43.

74 Malmivaara 1966, 3–21; Pirinen 1967a, 24–28; TA 1967, 440–441.

75 SKHS vuosikirja 1964–1967, 350–381.

76 Luther 1967.

77 Knudsen 1967.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto	KA
Laajennetun piispainkokouksen arkisto	LPKA
Olavi Kareksen arkisto	OKA
Posti- ja telelaitoksen arkisto	PTA
Helsingin yliopiston arkisto	HYA
Teologinen tiedekunta	TT

Painetut lähteet

Adolfs, Robert

1967 *The Grave of God: Has the Church a Future?* London: Burns & Oates.

Cleve, Fredric

1967 ”Kirkko ja sukupuoliongelmat”. *Tästä lähtien: Kiinnekohtia kirkosta ja kristinuskosta käytävälle keskustelulle*. Avain-sarja 17. Helsinki: Kirjayhtymä & Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys & Suomen Lähetysseura, 53–64.

Erikson, Erik H.

1966 *Nuori Luther: Psykoanalyttinen ja historiallinen tutkimus*. Helsinki: Weilin+Göös.

Forsberg, John

1967 ”Kirkon suhde politiikkaan”. *Tästä lähtien: Kiinnekohtia kirkosta ja kristinuskosta käytävälle keskustelulle*. Avain-sarja 17. Helsinki: Kirjayhtymä & Suomen Luterilainen Evankeliumiyhdistys & Suomen Lähetysseura, 41–52.

Harjula, Raimo

1966 *Roomalaiskatolisen kirkon ja Kristuksen mystillisen ruumiin identiteetti Pius XII:n mukaan*. Suomen lähetystieteellisen seuran julkaisuja 13. Helsinki: Suomen lähetystieteellinen seura.

Juva, Mikko

1967a ”Jumalan partisaanit”. *Kirkko avoinna korjauksia varten*. Helsinki & Porvoo: WSOY, 7–23.

1967b ”Riittääkö Luther yhä?”. *Kotiliesi* nro 21, 20–21.

Kaikkonen, Erkki

1967 ”Luterilainen kirkko tänään”. *Opettajain lehti* nro 44, 8–9.

Kekkonen, Urho

1967 ”Valmius avoimeen keskusteluun on kirkossamme lisääntynyt”. *Kotimaa* 31.10.1967.

Kirkko ja yhteiskunta

1967 *Kirkko ja yhteiskunta: Genevessä 12.–26.7. 1966 pidetyn konferenssin asiakirjoja.* Toim. Esko Rintala & Riitta Virkkunen & Tuomo Mannermaa. Suomen ekumeenisen neuvoston julkaisuja 12. Helsinki: Suomen ekumeeninen neuvosto.

Kirkon kasvatustieteiden keskus

1967 ”Uskonpuhdistuksen juhluvuoden aineita”. *Virke* nro 4, 3.

Kirkon vuosikirja

1965 *Kirkon vuosikirja 1965.* Pieksämäki 1966.

Knudsen, Jakob

1967 *Vuorimiehen poika: Romaani Martti Lutherista.* Suom. Tyyni Tuulio ja Esteri Haapanen. 2., kieliasul-taan tark. p. Porvoo & Helsinki: WSOY.

Kutsu promootioon

1967 Kutsu Helsingin Yliopiston Teologisen Tiedekunnan tohtoripromootioon marraskuun 2. päivänä 1967.

Lehtonen, Samuel

1967 ”Kirkon keskustelun kentässä”. *Tästä lähtien: Kiin-nekohtia kirkosta ja kristinuskosta käytävälle keskuste-lulle.* Avain-sarja 17. Helsinki: Kirjayhtymä & Suo-men Luterilainen Evankeliumiyhdistys & Suomen Lähetysseura, 11–27.

Luther, Martti

1967 *En minä kuole – vaan elän: Antologia.* Uskonpuhdis-tuksen 450-vuotisjuhluvuoden julkaisu. Toim. Ossi Kettunen. Avain-sarja 19. Helsinki: Suomen Luteri-lainen Evankeliumiyhdistys.

Malmivaara, Katri

1966 ”Psykoanalyttikon kuva reformaattorin nuoruuden kriisistä”. *Vartija*, 3–21.

Miettinen, Martti E.

1967 ”Teologinen tiedekunta oudolla tiellä”. *Uusi Tie* 25.10.1967.

Nikolainen, Aimo T.

1967a ”De rebus futuris libertatis”. *Teologinen Aikakauskirja* 72, 401–405.

1967b ”Kristinuskon tulevaisuus”. *Näköala*, 169–172.

Parvio, Martti

1967a ”Suomen kirkon elämää”. *Kirkon kalenteri 1968.* Hel-sinki: Suomen kirkon sisälähetysseura, 35–42.

1967b ”Reformaation 450-vuotisjuhlan viettäminen”. *Teolo-ginen Aikakauskirja* 72, 217–219.

1968 ”Suomen kirkon elämää”. *Kirkon kalenteri 1969.* Hel-sinki: Suomen kirkon sisälähetysseura, 34–42.

Pirinen, Kauko

1967a ”Luther psykoanalyttikon potilaana”. *Näköala*, 24–28.

1967b ”Uskonpuhdistus ekumeenisesta näkökulmasta”. *Näköala*, 119–128.

Rahkiola, Esko

1967 ”Takaa-ajetut”. *Kirkko avoinna korjauksia varten.* Helsinki & Porvoo: WSOY, 143–152.

Richards, Keith

2011 *Life.* London: Phoenix.

Sihvo, Jouko & Mäkeläinen, Heikki & Lindqvist, Martti

1973 *Suomen evankeliluterilainen kirkko vuosina 1967–1971.* [Tampere: Kirkon tutkimuskeskus].

SKHS vuosikirja

1964–1967 *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 1964–1967.* Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

UKP

2002 *Urho Kekkosen päiväkirjat 2, 1963–1968.* Helsinki: Otava.

Sanoma- ja aikakauslehdet

<i>Aamun Koitto</i>	1967
<i>Antenni</i>	1967
<i>Kellojen kutsu</i>	1967
<i>Församlingsbladet</i>	1967
<i>Ilta-Sanomat</i>	1967
<i>Kotimaa</i>	1967
<i>Luterilainen</i>	1967
<i>Sana</i>	1967
<i>Seura</i>	1967
<i>Suomen Kuvalehti</i>	1967
<i>Uusi Tie</i>	1967
TA <i>Teologinen Aikakauskirja</i>	1965, 1967
US <i>Uusi Suomi</i>	1967
<i>Vartija</i>	1965–1967

Kirjallisuus

Jalovaara, Ville

2011 *Kirkko, Kekkonen ja politiikka 1962–1982.* Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 219. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Kauko Pirinen

2001 *Kauko Pirinen in memoriam.* Toim. Mikko Ketola. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 187. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.

Ketola, Mikko

- 2011 ”Kirkko avoinna korjauksia varten ja sen vastaanotto vuonna 1967”. *Yliopisto, kirkko ja yhteiskunta: Aila Lauhan juhlakirja*. Toim. Antti Laine & Aappo Laitinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 218. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 332–345.
- 2016 ”The Reception of Vatican II in Finland 1959–1967”. *Kirchliche Zeitgeschichte* 29/2, 279–291.

Lauha, Aila

- 2011 ”Religion, the Church and the 1960s in Finland”. *Kyrkohistorisk årsskrift 2011*. Red. Anders Jarlert. Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska Föreningen 1: 111. Lund: Svenska Kyrkohistoriska Föreningen, 163–167.

Lehmann, Hartmut

- 2012 *Das Christentum im 20. Jahrhundert: Fragen, Probleme, Perspektiven*. Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen 4/9. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

McLeod, Hugh

- 2010 *The Religious Crisis of the 1960s*. Oxford: Oxford University Press.
- 2017 ”’The Number One Religious Best-Seller’: John Robinson’s Honest to God”. *Classics in Northern European Church History over 500 Years: Essays in Honour of Anders Jarlert*. Ed. David Gudmundsson & Aleksander Maurits & Martin Nykvist. Frankfurt am Main: Peter Lang, 217–238.

Pirinen, Kauko

- 1983 ”Lutherin ja uskonpuhdistuksen riemujuhlat Suomessa”. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja* 73 (1983). Toim. Hannu Mustakallio. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura, 19–51.

Seppo, Juha

- 2015 *Arkkipiispan aika: Martti Simojoki II*. Helsinki: WSOY.

Walsh, Michael

- 2006 ”The Religious Ferment of the Sixties”. *World Christianities c.1914–c.2000*. Ed. Hugh McLeod. The Cambridge History of Christianity 9. Cambridge: Cambridge University Press, 304–322.

Zitting, Heidi

- 2017 ”The Turning Point of Lutheran Anti-Catholicism: The Reception of the Second Vatican Council in Finland”. *Toronto Journal of Theology* 33/1, 17–29.